

УДК 35.071-043.8/9:342.22.6(367)

DOI: [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-2\(4\)-310-326](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2020-2(4)-310-326)

Сенишин Надія Василівна, здобувач кафедри публічного управління та адміністрування Інституту гуманітарної підготовки та державного управління Івано-Франківського національного технічного університету нафти та газу, 76010, м.Івано-Франківсь, вул.Короля Данила, 13, тел.: +38 050-1001190, email: senyshyn.nadiya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4503-6974>

ФОРМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЧАСІВ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація: стаття присвячена розгляду форм територіальної організації влади публічної влади на українських теренах в часи зародження, поставання та занепаду державного утворення Війська Запорізького – славетного етапу нашої історії, що заклав двохсотлітні змагання українського народу за створення власної незалежної держави. Обґрунтовано, що розвиток ідеї українського державотворення часів козащини відбувався протягом ста років у три етапи: 1) рівноправного федеративного князівства у складі Речі Посполитої; 2) самостійної монархічної держави; 3) парламентсько-гетьманської республіки. На першому етапі домінувала ідея виокремлення у складі Речі Посполитої окремого суб'єкта – Руської/Української держави, яка поставала б на теренах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств зі статусом, який мало в польській державі Велике князівство Литовське. Другий етап настає з розгортання національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, коли в умовах після Вестфальського миру 1648 року міжнародний світ визнавав єдиним носієм державного суверенітету лише монархів. Відтак для визнання й закріплення в світі новостворена українська держава мала бути монархією. Третій етап обумовлюється початком промислової революції в Європі, появою соціального класу буржуазії та стрімким поширенням ідей парламентаризму, що одним з перших зрозумів Пилип Орлик, який у 1710 році видав конституційний акт "Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького", в якому закладалась модель парламентсько-гетьманської республіки.

Охарактеризовано дві моделі територіальної організації влади часів Козащини: на етапі формування Запорізької Січі та на етапі переможної національно-визвольної війни 1648–1659 рр. Зроблено висновок, що військово-адміністративна модель територіальної організації публічної влади Козацької республіки виявилася доволі життєздатною, проіснувавши в тих надскладних геополітичних умовах понад 130 років. Однак така модель як прообраз

парламентсько-президентської республіки значно випередила свій історичний час.

Ключові слова: держава, Козацька держава, територіальна організація влади, публічне врядування.

Senyshyn Nadiia Vasulivna, Candidate of Public Administration and Management Department of the Institute of Humanitarian Training and Public Administration of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 76010, Ivano-Frankivsk, 13, Danylo Korol St.,13, phone: +38 050-1001190, email: senyshyn.nadiya@gmail.com, [https // orcid.org /: 0000-0003-4503- 6974](https://orcid.org/0000-0003-4503-6974)

THE FORMS OF TERRITORIAL ORGANIZATION OF PUBLIC AUTHORITY OF THE COSSACK STATE TIMES

Annotation: The article is devoted to the consideration of the forms of territorial organization of public authorities in the Ukrainian territories at the time of the birth, emergence and decline of the state formation of the Zaporizhzhya Army - the glorious stage of our history, which laid the two hundred-year-old competitions of the Ukrainian people for the creation of their own independent state. It is substantiated that the development of the idea of the Ukrainian state-making of the Cossack times took place over one hundred years in three stages: 1) an equal federal principality within the Commonwealth; 2) an independent monarchical state; 3) the parliamentary-hetman republic. The first stage was dominated by the idea of a separate entity within the Commonwealth of the Commonwealth - the Russian / Ukrainian state, which would appear in the territories of the Bratslav, Volyn, Kyiv, Podil, and Chernihiv provinces with the status of the Grand Duchy of Lithuania in the Polish state. The second stage comes from the unfolding of the national liberation war of the Ukrainian people under the leadership of Bohdan Khmelnytsky, when, in the aftermath of the Peace of Westphalia in 1648, the international world recognized only monarchs as the sole bearer of state sovereignty. Therefore, in order to be recognized and consolidated in the world, the newly created Ukrainian state had to be a monarchy. The third stage is due to the beginning of the Industrial Revolution in Europe, the emergence of the social class of the bourgeoisie and the rapid spread of ideas of parliamentarism, one of the first to understand Philip Orlyk, who in 1710 issued a constitutional act "Covenants and Constitutions of Rights and Freedoms of the Zaporozhian Army", in which Parliament -Hetman republic.

Two models of territorial organization of power of the Cossack times are characterized: at the stage of formation of Zaporizhzhya Sich and at the stage of victorious national liberation war of 1648-1659 gg. terms over 130 years. However, such a model as a prototype of the parliamentary-presidential republic has far outstripped its historical time.

Keywords state, Cossack state, territorial organization of power, public, public administration.

Постановка проблеми. В сучасній історіографії існують щонайменше дві принципово різні підходи до тлумачення витоків української Козацької держави та особливостей її територіальної організації. Так, відповідно до одного з них, звертається увага на те, що військово-територіальний принцип організації публічної влади є характерним для степових кочових народів, зокрема й тих самих татар, що завоювали у 1240 році Київ та на 250 років встановили на наших землях свої порядки. Так, В. Заблоцький вважає, що "порівняння територіального устрою Золотої Орди є ключем до розуміння витоків територіального устрою часів кінця існування Русі та становлення Московської держави, а також наступного утворення по-суті державного формування – Війська Запорозького" [1, с. 130].

Розвиваючи дану тезу йдуть ще далі Г. Носовський та А. Фоменко, які вважають, що в XIII – XVI ст. низов'я Дніпра було територією нащадків хазар, які входили до конгломерату монголо-татарської імперії [2]. Подніпрові хазари (козари) радо приймали у свої лави біженців від польського утиску українців, які асимілювалися настільки, що стали називатися козарами. Так називати себе представником іншого етносу з іншим ім'ям (не забуваймо, що при прийнятті у козаки всіх новоприбулим давали нове ім'я) було вигідно вже з тієї причини, щоб унеможливити передбачене законами Речі Посполитої обов'язкове повернення біженців своїм панам. Згодом українців серед козарів стало так багато, що основною мовою стала українська, а ментально-культурно виробився певний сплав козарсько-українського типу. На підтвердження наводяться середньовічні мапи, в яких південь сучасної України називається Малою Тартарією – *Petite Tartarie*. А в середині Малої Тартарії відмічена область "Запорізькі козаки" – *Cosaques Zaporiski*.

З цього Г. Носовський та А. Фоменко роблять висновок, що запорізькі козаки були складовою частиною Малої Тартарії. Тобто Татарська Орда – це Козацька Орда" [2], ще й з урахуванням твердження авторів про те, що у татар слово "орда" означало "рада". Очевидно, – резюмує В. Заблоцький – що таке трактування одного з найбільш суперечливих періодів нашої історії, який припадає на період підпорядкування "Золотій Орді", набуває діаметрально-протилежного сенсу, якщо розглядати його з точки зору "Золотої Ради" [1, с. 131].

Певне підтвердження злиття козарів-хазарів з українцями в спільноту Запорізьких козаків знаходимо й у загальновідомій "Конституції Пилипа Орлика", текст якої містить окремо поняття "козацького народу" та "народу малоросійського". Цей Договір між Гетьманом та Військом Запорізьким проголошується "на вікопомну славу і пам'ятку Війська Запорізького і всього

народу малоросійського... а в продовженні зазначається про "стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським" [3].

Варто зарадити, що дана точка зору не отримала широкої наукової підтримки й більшість науковців та істориків відстоюють думку про генетичний зв'язок запорізького полково-сотенного устрою з стародавнім дружинно-територіальним устроєм Київської Русі, та старостинським поділом, що існував у структурі Речі Посполитої, а саме: "відповідно Чигиринський полк постав на місці Чигиринського староства, Білоцерківський – на місці однойменного Білоцерківського і т.д." [4, с. 248]. Так, Ю. І. Лоза переконаний, що зазначений "період в історії адміністративно-територіального устрою на українських теренах пов'язаний із втратою власної державності та вимушеним засвоєнням сусідніх адміністративних моделей [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерелознавчий аналіз сучасного українського наукового дискурсу проблематики територіальної організації публічної влади Стародавньої Русі свідчить, що як в минулому, так і в сучасній Україні пізнанню історичних коренів етногенезу й державотворення нашого народу приділяється значна дослідницька увага широкого кола науковців і практиків. Зокрема, серед останніх публікацій з обраної проблематики можемо відзначити роботи таких науковців як О. Вінниченко [7], М. Горобець [4], В. Гоцуляк [17], А. Гурбик [9], Ф. Дворнік [8], В. Заблоцький [1], В. Заруба [6], В. Іванов [18], В. Кривошея [22], І. Куташев [16], Ю. Лоза [5], Н. Пак та Е. Костишин [14], М. Парахіна [19], Н. Савчук [21], М. Тараненко [11], І. Терлюк [20], Л. Худояр [23], А. Чабан [10], Д. Яворницький [24].

Відтак науковий інтерес має дослідження особливостей системи територіальної організації публічної влади на українських теренах в часи зародження, поставання та занепаду державного утворення Війська Запорізького, що й становить мету даної публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дійсно, у XIV ст. більшість українських земель опинилася у складі Великого князівства Литовського та Польщі (які з 1659 р. об'єдналися у Річ Посполиту). Литовські князі запозичили офіційну мову, письмо та правову культуру Київської Русі, а також залишили поділ українських земель на удільні князівства, де зберігався земський та військовий управлінський тип організації влади. Лише у XV ст. з приходом до влади Вітовта було ліквідовано князівства та запроваджено намісництва-воєводства з безпосереднім підпорядкуванням їх великокнязівській владі. Відтак у 1471 р. було створено Київське воєводство, у 1566 р. – Волинське, Брацлавське, Берестейське та Мінське, а після Поляновського миру з Росією, у 1636 р. Річ Посполита утворила Чернігівське воєводство [6, с. 11].

Як зазначає О. О. Вінниченко, адміністративно-територіальний поділ Речі Посполитої сформувався історично нерівномірно та був неуніфікований (у його основі – середньовічні князівства і землі, які згодом утворили

Королівство Польське й Велике Князівство Литовське або потрапили під їхню владу) і різнився в окремих регіонах: воєводства могли поділятися на землі й повіти або тільки на повіти, деякі землі мали статус воєводств. Існувала ієрархія воєводств і земель, яка проявлялася в порядку засідання їхніх представників у вальному сеймі, розгляді суд. справ у трибуналі, старшинстві урядів тощо [7]. Отже, на середину XVII ст. практично всі українські земля входили до складу Речі Посполитої з її громіздкою багатоступінною системою територіальної організації влади.

У річищі другого підходу далі усіх йде відомий американський історик Френсіс Дворнік, який спираючись на офіційний факт, що у 1578 році польським магнатом князем Д. Вишневецького було закладено фортецю на острові Хортиця та створено особливий полк з козаків, включених до реєстру, які перебували під началом старшого-гетьмана, призначуваного королем, саме Вишневецького як першого гетьмана називає "батьком" козаччини – спільноти з республіканським устроєм та загальною власністю всіх її членів[8, с. 413]. Проте більшість українських і російських істориків спираючись на літописи та документи тих часів, спростовують безпосередній зв'язок хортицького замку із Запорізькою Січчю як і власне запорізьких козаків як етносоціальне середовище, що вийшло з реєстрових вояків польської корони. Адже задовго до закладення фортеці на Хортиці, за джерельним аналізом А. О. Гурбика, – ще "протягом першої половини XVI ст. промислово-військові козацькі корпорації: товариства, ватаги й загони на Низу – поступово витіснили татарські кочовища з правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запорожжя, перейшовши від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих протосічах та городцях, де і взимку залишалися певні козацькі залоги, керовані досвідченими старшинами ... змушені були закріпитися на Запорожжі й вирішувати проблеми власної організації самостійно, витворюючи відповідну обставинам та умовам владно-адміністративну систему" [9, с. 185].

Певною спробою примирити обидва наведені вище підходи, є позиція нашого співвітчизника А. Ю. Чабана, який посилаючись на дослідження істориків з української діаспори, визначає, що "українська держава часів Б. Хмельницького була синтезом ідей старої княжої держави – Київської Русі і нової козацької держави, яка ґрунтувалася на формах політичної організації Війська Запорозького. Збудована Хмельницьким Українська держава відродила великодержавний дух Київської імперії Рюриковичів, втілений в нових формах Гетьманської держави, зроблених з доброго й міцного козацького матеріалу на модерний європейський зразок" [19, с. 34].

Таким чином, вбираючи в собі найкращі та найбільш придатні для степових умов форми життєдіяльності козацьких товариств у своєму становленні територіальна організація публічної влади Запорозької Січі – Козацької держави пройшла, на думку М. Г. Тараненка, три основних етапи:

1. (кінець XV – перша половина XVI ст.) – зародковий, побутовий етап – створення козаками на Дикому полі примітивних оборонних споруд – «засік», «січей» для збереження отриманої під час промислів здобичі, зимівлі на Дикому полі та захисту від нападів ординців;

2. (середина XVI ст.) – поступове просування цих оборонних осередків вниз по Дніпру, створення Дмитром Вишневецьким Хортицького замку за дніпровськими порогами, що став своєрідним праобразом легендарної Запорозької Січі;

3. (60-80 роки XVI ст.) – заснування низовими козаками справжньої військово-політичної «козацької твердині» на острові Томаківка, яка стала класичним зразком для створення наступних Запорозьких Січей [11, с. 113].

Слід визначити, що на особливості територіальної організації влади козаччини ключовий вплив мав ментально-культурний фактор козацтва, згідно з яким, за М. Грушевським – "народовладне ядро нації набуває раціональної парадигми, у межах якої народовладна державно-правова культура несумісна з жорсткою централізацією інститутів влади" [12, с. 118]. Таку точку зору поділяє й згадуваний вище М. Г. Тараненко: "феномен Запорозької Січі полягав також у тому, що саме тут вперше державотворча функція перейшла безпосередньо до представників простого народу... Структура суспільних (державних) інституцій Запорозької Січі була надзвичайно простою. Вищим, так би мовити законодавчим, органом влади була загальна козацька рада. Брати участь у ній мали право усі без винятку низові козаки. Інколи ради відбувалися і на представницькій основі, у вигляді депутацій від куренів, або ж виключно старшинські" [11, с. 115]. Водночас, як зазначають В. А. Смолій та В. С. Степанков, не варто аж занадто ідеалізувати так звану «демократичність» республіканської форми правління Запорозької Січі. Адже під цією "демократичністю" часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних («чорних») радах своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежуване всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво «християнської козацької республіки», по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних, або ж негативних емоцій і постійно відчувало загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [13, с. 36].

Попри різні оцінки рівня та характеру інституту народовладдя, дослідники однодушно погоджуються з тим, що "українська козацька держава мала всі ознаки держави як такої: населення (народ), територія і найвища влада в межах цієї означеної території" [14, с. 139]. Зокрема, М. Ю. Брайчевський детально розкриває чинники, згідно з якими гетьман Б. Хмельницький мав усі потрібні для глави держави важелі: територію, звільнену збройною рукою від чужої окупації – й на цій землі близько 200 міст і містечок; населення, послухне йому, яке чекало на власного короля у власній державі, у власних

етнічних межах, цілком ворожих по відношенню до двох агресивних сусідів (поляків і москалів); військову силу; адміністрацію, базовану на ній; правда, тимчасову, саме тому й не цивільну, а військову, що була відгомонам османської військово-адміністративної системи, а не була європейською нормою, бо раду генеральної військової старшини, Генеральну військову канцелярію не можна було вважати цивільним урядом; фіскальну систему, може, й не бездоганну, але дійову, навіть із задумом карбувати власні гроші; юридичні права (хоча й більше звичаєвого типу); аристократичне (шляхетське) походження гетьмана, який думав, мріяв про свою спадкову династію, а у разі виборної псевдореспубліканської монархії (так званої козацької республіки) Богдан Хмельницький також мав забезпечене місце володаря; дипломатичне і політичне визнання інших держав; міг розраховувати на церковне благословення тощо [15, с. 57].

Чи було у козаків прагнення розбудови власної держави? Всі історичні джерела стверджують, що так. Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що розвиток ідеї українського державотворення часів козаччини відбувався протягом ста років у три етапи: 1) рівноправного федеративного князівства у складі Речі Посполитої; 2) самостійної монархічної держави; 3) парламентсько-гетьманської республіки.

Перший етап датуємо 1596 роком, коли польський мислитель-гуманіст римо-католицький священник Й. Верещинський (який вважається автором впровадження до політичного словника поняття «український народ» та наповнення його етнополітичним змістом) у трактаті «Війську Запорізькому пресвітлий виказ» виступив з проектом утворення на території України князівств і козацьких територіальних полків. Фактично, у цій пам'ятці йдеться про автономне козацьке самоуправління, федеративний союз України з Польщею та Литвою. Автор чітко окреслює навіть територію козацьких володінь. За проектом Й. Верещинського, козацькі полки мали стати своєрідним лицарським орденом на зразок Мальтійського та охоплювати Лівобережжя, Київщину, Полісся, Білорусь зі столицею в Києві [16, с. 424–425]. Поширену серед української козацької старшини ідею виокремлення на теренах Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств Речі Посполитої окремого суб'єкта – Руської/Української держави, яка поставала б зі статусом, який мало в польській державі Велике князівство Литовське, засвідчує й В. М. Гоцуляк [17, с. 131].

Другий етап настає з розгортання національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, який чітко розумів міжнародну ситуацію після Вестфальського миру 1648 року, яким було закріплено новий світовий порядок, зокрема визначено, що єдиним носієм державного суверенітету визнаються лише монархи.

Відтак для визнання й закріплення в світі новостворена українська держава мала бути монархією. Найбільш виразно свою державницьку програму Гетьман Війська Запорізького Богдан Хмельницький виклав польським комісарам на переговорах наприпочатку 1649 року: "Хоч я людина й невідома і незначна, але Бог дав мені стати єдиновладцем і самодержцем руським. Мені вдалося осягти того, про що я й не думав. А що я задумав, те будете бачити потім. Я вирву із лядської неволі народ руський. Воювати за кордон не піду, шаблі на татар і турків не здійму, – вистачить з нас і України, Поділля та Волині, досить тепер у мене користі і достатку в моїй землі, в моїм князівстві: по Львів, Холм і Галич. Ставши на Віслі, я скажу і тим ляхам: сидіть та мовчіть ляхи. Туди ж загоню дуків та князів, а коли і за Віслою стануть брикатися, я й там їх знайду! Тут на У країні не залишиться у мене й сліду ні від князів, ні від шляхти їхньої. А хто захоче з нами хліб-сіль їсти, той має слухатися Військо Запорозьке і на короля не повставати! Мені вільно тут розпоряджатися: Київ мій – я воєвода київський, його дав мені Бог!" [12, с. 147].

Третій етап обумовлюється початком промислової революції в Європі, появою соціального класу буржуазії та стрімким поширенням ідей парламентаризму. Одним з перших переваги парламентських форм державотворення зрозумів Гетьман Війська запорізького Пилип Орлик, який у 1710 році видав конституційний акт "Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорозького", в якому закладалась модель парламентсько-гетьманської республіки. Зокрема, передбачалось розмежування законодавчої, урядової та судової влади, запровадження механізмів стримувань і противаг, унормування представництва генеральних рад та скликання їх на засадах загального виборчого права, проголошувались широкі права й вольності всіх станів у відновленій у майбутньому Козацькій республіці. За формою то був козацький суспільний договір між новообраним гетьманом Пилипом Орликом, який присягнув на "незмінне виконання цих пактів і конституцій" та старшиною, полковниками, а також Військом Запорозьким [18, с. 136].

На жаль, жоден з цих проектів так і не був зреалізований, поступове поглинання України Московії після Переяславських угод 1654 р. хоча й викликало активний спротив українців, більше як сторічну "безперервну боротьбу між козацьким самоврядуванням й прагненням Московського царства запровадити на українських землях російське воєводське управління" [19, с. 9], проте не мало бажаного результату. Як зазначає І. Я. Терлюк, це стало наслідком низки принципових вад україно-російської угоди 1654 р., зокрема нечіткого в юридичному плані формули про "перехід гетьмана і Війська запорізького під руку московського царя", низки інших положень, які сприяли царському уряду Росії в її використанні як юридичної підстави для наступу на права і вольності української держави та її народу. Це безпосередньо позначилося на змісті "гетьманських статей", які виявили стійку тенденцію до обмеження суверенітету гетьманської України... В результаті козацький

Гетьманат спершу розпався на два ворогуючі між собою політичні утворення з проросійською та пропольською орієнтаціями козацької старшини, а Україна зникла як суверенний суб'єкт міжнародних відносин [20, с. 51, 54].

Далі перейдемо до власне характеристики державного устрою та системи територіальної організації публічної влади Козацької держави. Маємо погодитися з Н. О. Савчук в тому, що "ця держава історично постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного і соціального інституту. Українська держава була складним феноменом станової військової диктатури, в якій новими адміністраторами стають військові командири, якими були полковники і сотники козацьких загонів. Своїм республіканським устроєм вона відрізнялась від сусідніх держав Східної та Південно-Східної Європи, у яких переважала монархічна форма правління" [21, с. 30].

Територіальна організація публічної влади в Козацькій державі розбудовувалася виключно за військово-адміністративним полковим принципом, тому в залежності від постійної плинності кількості полків не була усталеною, а динамічно змінювалася. Зокрема, як зазначає Ю. І. Лоза, станом на кінець XVI ст. Запорізька Січ у військовому плані поділялась на 7 куренів, які діяли на території самої Січі включно до моменту її знищення рос. військами 1775 р., а в територіальному – на 5–10 паланок [5].

В цей історичний період вищим органом публічної влади Запорізької Січі була козацька рада, яка приймала рішення за усіма найважливішими питаннями життєдіяльності січового товариства, зокрема й обрання Кошу й кошового отамана. Як зазначає М. Г. Тараненко, саме Кошу в особі кошового отамана належала вища виконавча влада на Запорозькій Січі. Кошовий отаман, як перша посадова особа, був наділений вищою військовою, адміністративною, судовою і духовною владою. Він отримував надзвичайні повноваження під час воєнних дій, проте ніколи не був необмеженим диктатором. Владу кошового отамана суттєво обмежували три обставини: 1) щорічний звіт про свою діяльність на загальній військовій раді; 2) право козаків в любий час зібрати раду і зажадати дострокового звіту отамана; 3) річний строк перебування на посаді [11, с. 114].

Таким чином систему територіальної організації влади Запорізької Січі кінця XVI століття схематично можна зобразити у вигляді наступної моделі (Див. Рис. 1).

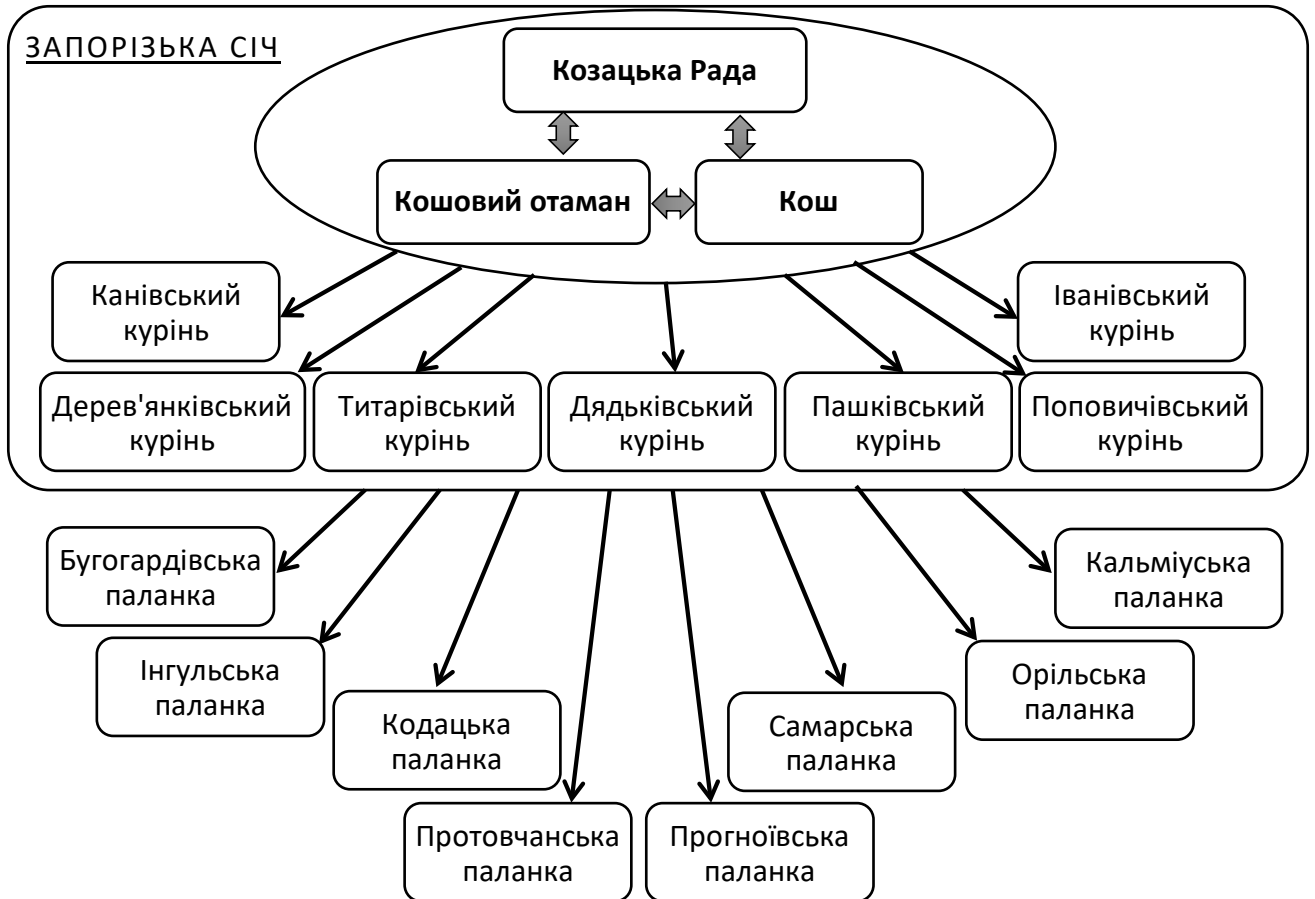
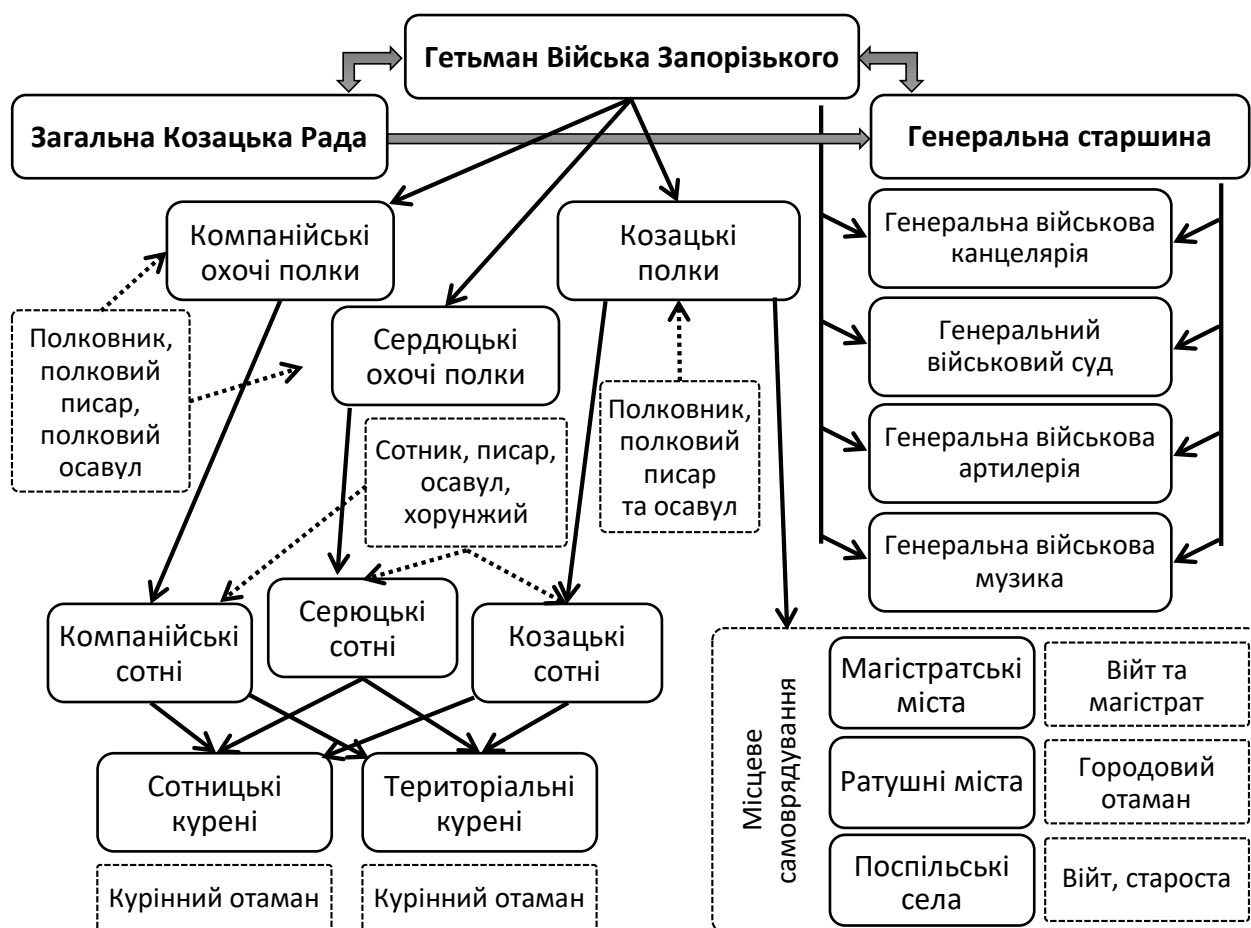

Рис. 1. Територіальна організація публічної влади Запорізької Січі

На середину XVII століття перед початком національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького територія України була поділена між шістьма козацькими полками: чотири сформувалися навколо старовинних оборонних замків – Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, ще два – навколо відносно молодих осад Переяслава та Чигирин [6, с. 15]. У 1648 році було сформовано одразу 10 нових полків – Київський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Кропивненський, Ніжинський, Брацлавський, Кальницький, Уманський та Чернігівський. За своєю територією та кількістю козаків і посполитого населення, що мешкало на ній, полки були неоднорідними. Старі полки – Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський та Білоцерківський – займали простір у 2-3 тис. кв. км. Полки, що постали в роки революції, були значно більшими. Так, наприклад, Київський полк займав площу 20 тис. кв. км, а Ніжинський – аж понад 30 тис. кв. км. [4, с. 249].

Систему територіальної організації публічної влади козацької держави Війська Запорізького другої половини XVII століття схематично можна зобразити у вигляді наступної моделі (Див. Рис. 2).

Як зазначає В. Кривошея, полки були козацькими і охочими, останні поділялися на компанійські і сердюцькі. Кожен полк складався з сотень, які, відповідно, розподілялися на територіальні курені, крім того зберігались і курені сотницькі, тобто особисті курені сотника. Усю владу на місцях тримали полковники, які були повними і наказними. На початковому етапі вони обиралися на загальнополковій раді, потім — на старшинській, пізніше — призначалися (гетьманом, царем, Сенатом) [22, с. 369].

На рисунку 2 вищі органи державного управління Козацької держави представлені трьома інститутами: Загальною Козацькою Радою, Гетьманом та Генеральною старшиною. Загальна Козацька Рада відігравала роль найвищої державної інстанції, оскільки саме вона безпосередньо обирала Гетьмана Війська Запорізького. До основних повноважень загальної козацької ради входили: спільне обговорення всіх визначення основних принципів побудови військового устрою, обрання керівництва, обговорення і вирішення питань війни і миру, прийняття рішення про участь у військових походах, визначення

своєї позиції під час переговорів з представниками інших країн, розподіл земельних угідь, що знаходилися в межах "вольностей" Війська Запорозького [11, с. 116].

Як зазначає Л. В. Худояр, в часи Гетьманщини не було чіткого розмежування законодавчої, виконавчої (адміністративної) та судової влади. Гетьманські уряди були наділені як законодавчими, так і адміністративними та судовими повноваженнями [23, с. 252–253].

Якщо функції законодавчої влади фактично поділялися між всіма трьома вищеозначеними центральними інституціями публічної влади Гетьманщини, то виконавча влада належала Гетьману та Генеральній старшині, яка частково була виборною, частково – призначалася Гетьманом. Гетьман разом з Генеральною старшиною керував такими найвищими фактично урядовими структурами як Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд, Генеральна військова артилерія та Генеральна військова музика. Генеральну військову канцелярію очолював Генеральний військовий писар, який вів все діловодство, міжнародну переписку та міжнародні відносини й був фактично другою за рівнем впливовості після Гетьмана людиною. Не випадково ці писарі час від часу ставали Гетьманами, згадаймо хоча б Івана Виговського, Генерального військового писаря при Богдані Хмельницькому.

Важливою фігурою за своїм функціональним призначенням та авторитетом в козацькому середовищі був військовий суддя, до обов'язків якого входив розгляд адміністративно-судових справ. Д. Яворницький так характеризував повноваження та практику тогочасного судочинства: "Суддя був охоронцем тих звичаїв предків та військових порядків, на яких тримався весь устрій козацького життя; у своїх рішеннях він керувався не писаним законом, якого зовсім не існувало у запорозьких козаків, а переказами або традиціями, привнесеними із України в Запорожжя, які передавалися із уст в уста і були освячені багатьма віками" [24, с. 17].

На полковому та сотенному рівні фактично дублювалась модель адміністративного управління: на чолі з максимальними повноваженнями стояв полковник (сотник), який спирався на полкову (сотенну) старшину – писаря, осавулів, підосавулів, хорунжих.

Низовим владно-адміністративним рівнем був рівень курінної старшини. Курені в Запорозькій Січі становили основоположну адміністративно-військову одиницю, яка була і самоврядним осередком, і окремим військовим підрозділом із своїми, часом своєрідними, звичаями й традиціями. Курінні отамани, яких козацьким звичаєм переобирали щороку на зібраннях, були лише першими серед рівних курінної громади, ... відали усіма курінними припасами та арсеналом зброї, складали письмовий реєстр козаків свого куреня, видаючи останнім за потреби атестати/свідоцтва [9, с. 198].

Попри загальний військово-адміністративний територіальний поділ Гетьманщини на теренах України продовжували існувати не охоплені

безпосереднім козацьким управлінням міста та сільські поселення. Ще за панування Польщі низка українських міст і містечок отримала магдебурзьке право, яке продовжувало свою дію й за часів Козацької республіки. Такі міста в загальній юрисдикції підпорядковувалися територіальним козацьким полкам, проте внутрішньо зберігали структуру та особливості давнього міського самоврядування: вони зберігали право власності на землю, володіли податковим та судовим імунітетом, мали власні виконавчі органи (війт та магістрат), могли встановлювати власні податки, ремісничі та торговельні регламентації й пільги тощо.

Як зазначає В. М. Горобець, управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалось у ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краю. Населення сільських поселень зазвичай складалося з двох соціальних груп, які формували дві громади – козацьку (якщо в цьому селі існував козацький курінь) і поспільську. На чолі першої стояв курінний отаман. Другу очолював виборний війт, якщо село належало до категорії так званих вільних військових поселень. У тому ж разі, коли в селі мешкали залежні, підданські селяни, громаду очолював староста, якого призначав державець (власник) цього села. Реалізовувати делеговані громадою чи власникам села владні функції війтам і старостам допомагали так звані осавульці та десятники. На них покладались обов'язки поліційної служби, організації комунікаційної сфери тощо [4, с. 271].

Висновки. Окреслена вище військово-адміністративна модель територіальної організації публічної влади Козацької республіки виявилася доволі життєздатною, проіснувавши в тих надскладних геополітичних умовах понад 130 років. Однак така модель як прообраз парламентсько-президентської республіки значно випередила свій історичний час й тому не могла знайти своє місце у новоствореній Вестфальській системі 1648 року, відповідно до якої суверенність належала не народам, а правителям з числа визнаних царських та князівських династій і відповідно до Вестфальського миру всі державці Європи зобов'язалися спільно протистояти будь-яким спробам в будь-яких країнах приходу до влади інших, некоронованих осіб. Саме тому Богдана Хмельницького європейські самодержці ніколи б не визнали за повноправного монарха України. Й саме тому Хмельницькому довелося обирати, під чий протекторат віддавати завойовану козацькою кров'ю Україну. В цьому одностайності серед козацької старшини не було – існували прихильники Швеції, Османської імперії, проте вибір Московії був обумовлений єдине релігійним фактором – тільки московіти були православною державою, що для Війська запорізького як Війська православного, лицарів православної віри стало врешті-решт визначальним.

Проте "єдиновірними" і "братерськими" відносини з Московією так і не стали. Царат проводив послідовну жорстку політику згортання козацьких

вольностей та поступового перетворення України на периферійну російську провінцію. У 1708 р. за царювання Петра I відбувся поділ держави на губернії, дві з яких (Київська та Азовська) частково включали й українські землі, щоправда, з першоначальним збереженням на Лівобережжі полково-сотенного устрою. Так в Україні почали створюватися органи державного управління Російської імперії, що діяли паралельно з українськими фактично до остаточної ліквідації козацького територіального устрою (у 1765 р. було ліквідовано слобожанські полки й утворена Слобідсько-Українська губернія, а в 1782 р. було скасовано й останні 9 лівобережних полків) [5].

Так закінчився славетний етап нашої історії, що заклав двохсотлітні змагання українського народу за створення власної незалежної держави, та значення козащини є настільки великим, що й зараз основними рядками українського гімну є слова: "І покажем, що ми, браття, козацького роду!"

Література:

1. Заблоцький В. В. Взаємодія держави та місцевого самоврядування України в історичній ретроспективі : монографія. Луганськ : ДЗ "ЛНУ ім. Т. Шевченка", 2013. 323 с.
2. Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Империя. Славянское завоевание мира. Том 5, книга 1. URL : http://chronologia.org/seven5_1/imperia0107.html
3. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL : <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
4. Горобець В. М. Система управління в Українській козацькій державі. Історія державної служби в Україні : у 5 т. [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 1. С. 209–271.
5. Лоза Ю. І. Україна, держава: формування території та історія адміністративно-територіального устрою. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2018. 608 с. URL : <http://www.history.org.ua/?termin=1.2.2>
6. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ: "Ліра ЛТД", 2007. 380 с.
7. Вінниченко О. О. Річ Посполита. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 1 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2018. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Rich_Pospolyta
8. Дворнік Ф. Слов'яни в Європейській історії та цивілізації. [пер. з англ. В. Верлока, В. Кіку, Д. Матіяш]. Київ : Дух і Літера, 2000. 528 с.
9. Гурбик А. О. Політико-адміністративний устрій Запорізької Січі (XVI–XVIII ст.). Історія державної служби в Україні : у 5 т. [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 1. С. 173–202.
10. Чабан А. Ю. Українська козацька держава у дослідженнях істориків української діаспори. *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки.* 2019. № 1. С. 32-37.
11. Тараненко М. Г. Запорізька Січ – зародок української козацької держави. *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право.* 2013. № 3. С. 112-122.

12. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн.; голова ред. кол. П. С. Сохань ; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 8 : Роки 1626-1650. Київ : Наук. думка, 1995. 856 с.
13. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 368 с.
14. Пак Н. Т., Костишин Е. І. Фінансова система України часів козацької держави (1648-1657). *Економічний вісник університету*. 2016. Вип. 28(1). С. 133-140.
15. Брайчевський М. Ю. Вибрані твори: Іст.-археогр. студії, публіцистика / Ред. Л. Винар; Укр. вільна акад. наук у США, Іст. секція та ін. Київ: Вид. дім КМ Академія; Нью-Йорк, 1999. 597 с.
16. Куташев І. Політична думка доби становлення Козацької держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 30(2). С. 420-434.
17. Гоцуляк В. М. Українська державна ідея в політичній думці козацької доби. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2018. Вип. 21. С. 129-135.
18. Іванов В. М. Риси парламентаризму в козацькому державотворенні. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 33-38.
19. Парахіна М. Б. Інститут російських воєвод у структурі Української козацької держави: політико-правові функції та практична діяльність (1654–1657 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 7-11.
20. Терлюк І. А. Особливості реалізації ідеї національної державності в козацькій Україні другої половини XVII ст. (геополітичний контекст). *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2017. Вип. 5. С. 50–55.
21. Савчук Н. О. До питання про державний устрій козацької України (середина – II пол. XVII ст.). *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3-4. С. 29–34.
22. Кривошея В. Еволюція владних інститутів Козацько-гетьманської держави. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 367-375.
23. Худояр Л. В. Акти державного управління козацької старшини в системі джерел права Гетьманщини XVII–XVIII ст. *Альманах права*. 2016. №. 7. С. 252-255.
24. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Пер. з рос. І. Сварник. Львів : Світ, 1990 - 1992. У 3 т. Т. 1. 1990. 316 с.

References:

1. Zablotskiy, V. V. (2013), *Vzayemodiya derzhavy ta mistsevoho samovryaduvannya Ukrayiny v istorychniy retrospektyvi* [Interaction between the State and Local Self-Government of Ukraine in Historical Retrospect]: monograph, Luhans'k: LNU im. T. Shevchenka [in Ukrainian].
2. Nosovsky, G.V., Fomenko, A.T. *Imperiya. Slavyanskoye zavoyevaniye mira* [Empire. Slavic conquest of the world], Т. 5, Book 1, Retrieved from http://chronologia.org/seven5_1/imperia0107.html [in Ukrainian].
3. *Dohovory i postanovy prav i svobod viys'kovykh mizh Yasnovel'mozhnyim Yoho Mylosti panom Pylypom Orlykom, novoobranym het'manom Viys'ka Zaporiz'koho, i mizh heneral'nymy osobamy, polkovnykamy i tym zhe Viys'kom Zaporiz'kym z povnoyu z'hodoyu z obokh storin* [Treaties and resolutions of the rights and freedoms of the military between His Grace His Grace, Mr. Philip Orlik, the newly elected hetman of the Zaporizhia Army, and between the general persons, colonels and the same Zaporizhzhia Army with the full agreement of both parties], Retrieved from <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html> [in Ukrainian].

4. Horobets', V. M. (2009), (2009), *Systema upravlinnya v Ukrayins'kiy kozats'kiy derzhavi. Istoriya derzhavnoyi sluzhby v Ukrayini* [Management System in the Ukrainian Cossack State], *Istoriya derzhavnoyi sluzhby v Ukrayini – History of the Civil Service in Ukraine* : u 5 t. T. 1, [red. T. V. Motrenko, V. A. Smoliiy]; Instytut istoriyi NAN Ukrayiny. Nika-Tsentr, Kyiv, Ukraine, pp. 209–271 [in Ukrainian].
5. Loza, Yu. I. (2018), *krayina, derzhava: formuvannya terytoriyi ta istoriya administratyvno-terytorial'noho ustroyu* [Ukraine, the State: Territory Formation and the History of the Administrative and Territorial System], *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: Ukrayina—Ukrayintsi – Encyclopedia of Ukrainian History: Ukraine — Ukrainians*. Kn. 1 / Ed. V. A. Smoliiy, NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny, Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Zaruba, V. M. (2007), *Administratyvno-terytorial'nyy ustriy ta administratsiya Viys'ka Zaporoz'koho u 1648-1782 rr.* [Administrative and territorial structure and administration of Zaporizhzhya Troops in 1648-1782.], Dnipropetrovs'k: Lira LTD [in Ukrainian].
7. Vinnychenko, O. O. (2018), *Rich Pospolyta* [Rich Pospolita]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: Ukrayina—Ukrayintsi – Encyclopedia of Ukrainian History: Ukraine — Ukrainians* Kn. 1 / Ed. V. A. Smoliiy, NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. «Naukova dumka», Kyiv, Ukraine Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Rich_Pospolyta [in Ukrainian].
8. Dvornik, F. (2000), *Slov"yany v Yevropeys'kiy istoriyi ta tsyvilizatsiyi* [Slavs in European History and Civilization], [trans. from English. V. Verlok, V. Kiku, D. Matias], Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
9. Gurbyk, A. A. (2009), *olityko-administratyvnyy ustriy Zaporoz'koyi Cichi (KHVI–KHVIII st.)* [Political and administrative structure of Zaporizhzhya Sich (XVI-XVIII centuries)], *Istoriya derzhavnoyi sluzhby v Ukrayini – History of the Civil Service in Ukraine* : u 5 t. T. 1, [red. T. V. Motrenko, V. A. Smoliiy]; Instytut istoriyi NAN Ukrayiny. Nika-Tsentr, Kyiv, Ukraine, pp. 173–202 [in Ukrainian].
10. Chaban, A. Yu. (2019), *krayins'ka kozats'ka derzhava u doslidzhennyakh istorykiv ukrayins'koyi diaspory* [Ukrainian Cossack State in the Studies of Historians of the Ukrainian Diaspora], *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya : Istorychni nauky – Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical sciences*, vol. 1, pp. 32-37 [in Ukrainian].
11. Taranenko, M. G. (2013), *Zaporoz'ka Sich – zarodok ukrayins'koyi kozats'koyi derzhavy* [Zaporizhzhya Sich – embryo of the Ukrainian Cossack state], *Visnyk Natsional'noho tekhnichnoho universytetu Ukrayiny "Kyyivs'kyy politekhnichnyy instytut". Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo – Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". Politology. Sociology. Right*, vol. 3, pp. 112-122 [in Ukrainian].
12. Hrushevskiy, M. S. (1995), *Istoriya Ukrayiny-Rusy* [History of Ukraine-Rus], in 11 volumes, 12 books. Volume 8: Years 1626-1650; Ed. P. S. Sohan; NAN Ukrayiny, Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Smoliiy, V. A., Stepankov, V. S. (1997), *Ukrayins'ka derzhavna ideya XVII-XVIII stolit': problemy formuvannya, evolyutsiyi, realizatsiyi* [The Ukrainian State Idea of the XVII-XVIII Centuries: Problems of Formation, Evolution, Realization], Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
14. Pak, N. T., Kostyshyn, E. I. (2016), *Finansova systema Ukrayiny chasiv kozats'koyi derzhavy (1648-1657)* [The Financial System of Ukraine of the Cossack State (1648-1657)], *Ekonomichnyy visnyk universytetu – University Economic Bulletin*, vol. 28(1), pp. 133-140 [in Ukrainian].
15. Braichevsky, M. Y. (1999), *Vybrani tvory: Istoryko-arkheohrafichni studiyi, publitsystyka* [Selected Works: Historical and Archeographic Studies, Publications], Ed. L. Vinar; Ukrayins'ka vil'na akademiya nauk u USA, New York, Kyiv: Akademiya [in Ukrainian].
16. Kutashev, I. (2006), *Politychna dumka doby stanovlennya Kozats'koyi derzhavy* [Political thought in the era of the formation of the Cossack state], *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny – cientific Notes of*

the Institute of Political and Ethnic Studies IF Kurasa, NAS of Ukraine, vol. 30(2), pp. 420-434 [in Ukrainian].

17. Gotsulyak, V. M. (2018), *Ukrayins'ka derzhavna ideya v politychniy dumtsi kozats'koyi doby* [The Ukrainian State Idea in the Political Thought of the Cossack Age], *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya : Istoriya. Politolohiya – Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Politology*, vol. 21, pp. 129-135 [in Ukrainian].

18. Ivanov, V. M. (2016), *Rysy parlamentaryzmu v kozats'komu derzhavotvorenni* [Features of Parliamentarism in Cossack State Formation], *Chasopys Kyivivs'koho universytetu prava – Journal of the Kyiv University of Law.*, vol 3, pp. 33-38 [in Ukrainian].

19. Parakhina, M. B. (2016), *Instytut rosiys'kykh voyevod u strukturi Ukrayins'koyi kozats'koyi derzhavy: polityko–pravovi funktsiyi ta praktychna diyal'nist' (1654–1657 rr.)* [Institute of Russian Voivodes in the Structure of the Ukrainian Cossack State: Political-Legal Functions and Practical Activities (1654-1657)], *Hileya: naukovyy visnyk – Gilea: a scientific bulletin*, vol. 113, pp. 7-11 [in Ukrainian].

20. Terluk, I. A. (2017), *Osoblyvosti realizatsiyi ideyi natsional'noyi derzhavnosti v kozats'kiy Ukrayini druhoyi polovyny XVII st. (heopolitychnyy kontekst)* [Features of realization of the idea of national statehood in Cossack Ukraine of the second half of XVII century. (geopolitical context)], *Visnyk L'vivs'koho torhovel'no-ekonomichnoho universytetu. Yurydychni nauky – Bulletin of Lviv Trade and Economic University. Law*, vol. 5. pp. 50–55 [in Ukrainian].

21. Savchuk, N. O. (2003), *Do pytannya pro derzhavnyy ustroy kozats'koyi Ukrayiny (seredyna – II pol. XVII st.)* [On the question of the state structure of Cossack Ukraine (middle - II half XVII centuries)], *Visnyk Khmel'nyts'koho instytutu rehional'noho upravlinnya ta prava – Bulletin of Khmelnytsky Institute of Regional Management and Law*, vol. 3-4, pp. 29–34 [in Ukrainian].

22. Krivosheya, V. (2007), *Evolutsiya vladnykh instytutiv Kozats'ko-het'mans'koyi derzhavy* [The Evolution of the Power Institutes of the Cossack-Hetman State], *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny – scientific Notes of the Institute of Political and Ethnic Studies IF Kurasa, NAS of Ukraine*, vol. 36, pp. 367-375 [in Ukrainian].

23. Khudoyar, L. V. (2016), *ky derzhavnoho upravlinnya kozats'koyi starshyny v systemi dzherel prava Het'manshchyny KHVII–XVIII st.* [Acts of the Cossack Elders' Public Administration in the System of Law Sources of the Hetmanate of the XVIII-XVIII centuries], *Al'manakh prava – Almanac of Law*, vol. 7, pp. 252-255.

24. Yavornytskiy, D. I. (1990), *Istoriya zaporoz'kykh kozakiv* [History of Zaporizhzhya Cossacks], Trans. from Rus. I. Svarnyk, In 3 volumes, Volume 1, Lviv: Svit [in Ukrainian].